

УДК 651.457: 654.06

Олег Федорченко

**СЛУЖБА ЖІНОК В УСТАНОВАХ ОДЕСЬКОГО
ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНОГО ОКРУГУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (1914–1917 рр.)**

Перша світова війна стала випробуванням для всього суспільства і призвела врешті до зміни способу його існування в цілому, зачепивши так чи інакше окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі і рельєфно виділила нові слабкі місця державного управління. Саме Велика війна, не дивлячись на збережену дискримінацію, призвела до серйозних змін у соціальній стратифікації на ринку праці, розширила поле професійної діяльності жіноцтва. Однією зі служб, без злагодженої роботи якої не міг нормально функціонувати державний механізм, була поштово-телеграфна. Вона неухильно приймала жіноче обличчя.

Треба констатувати, що дана проблематика, не дивлячись на активізацію досліджень з жіночої історії в Україні у 1990-х роках [1, с. 7], не знайшла свого відображення у спеціальних працях. Поодинокі згадки містяться у загальних роботах з історії зв'язку Російської імперії, України [2; 3]. Тому існує нагальна потреба розглянути дану проблему, порівняти на прикладі Одеського поштово-телеграфного округу (далі ОПТО) процес прийняття на службу осіб жіночої статі в поштово-телеграфне відомство після початку війни з довоєнним, визначити роль жінок у діяльності зв'язку, зміни у віковому складі, освітньому рівні жіноцтва.

Зупинимося більш детально на вимогах до жінок, встановлених поштово-телеграфним відомством. До війни віковий ценз становив від 18 до 30 років [4, с. 333]. Освітній рівень за Поштово-телеграфним статутом редакції 1912 р. визначався середньою освітою – чотири класи жіночих гімназій та їм рівних. Особи із зазначеними вимогами після іспитів з поштової та телеграфної служби приймалися як вільнонаймані з окладом VI розряду. Лише після трьох років вони мали змогу займати посади V і IV розрядів та право зарахування на державну службу. Тільки складений іспит із двох іноземних мов одразу надавав «зелене світло» на присвоєння V розряду з призначенням на державну службу і можливість дослужитися до найвищих розрядів. Успішно складений кандидаткою іспит із телеграфної справи надавав можливість стати начальником поштово-телеграфного відділення [5, с. 11]. Встановлений жінкам освітній рівень був дискримінаційним, порівняно із чоловіками, для яких він складав чотири класи гімназії, курс двохкласних міських училищ або їм рівних [6, арк. 74-75]. У більшості випадків, для чоловіків було достатньо мати атестат початкової освіти [7, арк. 181].

Обов'язки на службі з чоловіками були рівні, за винятком звільнення жінок: по поштовій службі – від запаковування кореспонденції у валізи, баули та супроводу пошти у дорозі; по телеграфній службі – від технічного нагляду за апаратами [4, с. 335-336].

Для поповнення персоналу установ, які постійно відчували дефіцит бажаних стати зв'язківцем, жінкам дозволяли прикріплюватися до контор округу для опанування професії. Та на відміну від чоловіків їм не передбачалося учнівське утримання [4, с. 334].

Війна суттєво вплинула на кадрову політику Головного управління пошти і телеграфів (далі ГУПіТ). На самому початку війни, виходячи із думки про «недовгу і переможну війну», управління не вважало за потрібне масово поповнювати лави зв'язківців, які командувалися в польові установи, жінками. Тому учнями на посади чиновника могли бути *тільки* (виділено у тексті – О.Ф.) чоловіки з освітнім цензом чотирьох класів гімназії, повним курсом реального училища або вищого початкового училища [8, арк. 270 зв.]. Уже перші місяці війни почали розвіювати впевненість про можливість обмеженого залучення жіноцтва до установ поштово-телеграфного відомства. Нестача чоловіків змусила дозволити приймати жінок на звільнені місця з 24 листопада 1914 р. (тут і далі датування за старим стилем), але учнями на посади чиновників V і VI розряду з освітнім цензом закінченого курсу жіночої гімназії або рівним їм навчальним закладам та із знанням французької чи німецької мови, перевагу надавати незаміжнім (підкреслено в документі – О.Ф.) [8, арк. 309]. Як видно, спостерігається навіть завищення для осіб жіночої статі довоєнних вимог. Необхідний учнівський щабель, на якому могли тримати невинувато довшо до призначення на посади чиновників, економив ресурси відомства. Учнівська місячна допомога була меншою за заробітну плату і становила 15 крб. на місяць і видавалася не більше кварталу, найнижча заробітна плата чиновника VI розряду у даний період становила 25 крб. на місяць [9, арк. 323; 10, арк. 24].

Війна з кожним днем потребувала чоловіків. Разом з тим, у регіоні існувала реальна можливість віднайти роботу з більшою оплатою, ніж в установах зв'язку [11, арк. 789 і зв.]. З огляду на дефіцит бажаних чоловіків вступити на службу зв'язку, у грудні 1915 р., у вигляді тимчасового заходу, жіноцтву обмежили освітній рівень чотирма класами гімназії [9, арк. 333]. Усі спроби ГУПіТ покращити матеріальне становище підлеглих і тим самим заохотити вступати на службу не давали значних результатів. Спостерігалася закономірність: зі зменшенням бажаних – понижувалися вимоги до жінок. Так, у березні 1916 р. для жінок-кандидатів на посади чиновників VI розряду за вільним наймом було достатньо свідоцтва про початкову освіту (закінчений курс вищих початкових, міських училищ за положенням 1872 р.), але тільки для дівчат і бездітних вдів, які повинні були повністю віддаватися роботі [10, арк. 84].

Невтішна ситуація була і з нижчими службовцями (поштарі, сторожів-розсильні), які виконували найважчу частину роботи. Величезне навантаження та низьке матеріальне забезпечення змушувало їх масово залишати роботу, не допомагала заборона звільнитися без поважних причин [10, арк. 195]. Знову ГУПіТ звернуло увагу на жіноцтво. 3 листопада 1916 р. починається відлік служби жіноцтва на посадах поштарів, сторожів-розсильних. Вимоги становили: вікові критерії від 21 до 36 років; фізично здорові [10, арк. 156]. Вважаючи, що жінки слабо підходять на дані посади, зазначили: відразу ж заміщати їх, якщо з'являлися чоловіки з відповідними вимогами [12, арк. 356].

Значна кількість жінок-чиновників з вищим рівнем освіти ніж у чоловіків і відповідно – знанням іноземних мов, привертала увагу військової цензури, введеної Головнокомандуючим на теренах Одеського поштово-телеграфного округу 28 липня 1914 р. [13, арк. 125]. Майже з самого початку її діяльності деяку кількість жінок, які володіли іноземними мовами призначали на посади військових цензорів округу [14, арк. 7 і зв., 11].

Більше того, сфера використання жіночої праці розширювалася. За наказом Головнокомандуючого генерала О. Брусилова з травня 1917 р. дозволили приймати на посади чиновників і нижчих службовців жінок у польові установи на аналогічних умовах з осілими [15, арк. 114].

Тимчасовий уряд вирішив, що після покращення матеріального становища службовців поштово-телеграфного міністерства (створено 5 травня 1917 р. [16, с. 72]) має всі підстави повернутися до старих вимог [17, арк. 44]. З 31 липня 1917 р. знову для жінок встановлювався ценз на рівні середньої освіти. Хоча, дещо понизили нижню вікову межу до 16 років [18, арк. 54].

На вимогу Всеросійського поштово-телеграфного з'їзду з квітня 1917 р. покращили матеріальне забезпечення нижчих службовців [19, арк. 234]. По округу це одразу викликало значну кількість призначень на посади сторожів-розсильних жінок-родичок начальників установ, які спиралися на факт відсутності чоловіків з відповідними критеріями [15, арк. 171]. Погіршення криміногенної ситуації в регіоні робило жіночу працю небезпечною [20, арк. 83]. Установи нагально потребували осіб, які б могли в екстремальних умовах діяти адекватно і в разі потреби відбити напад грабіжників. З метою вберегти цінності у деяких установах наказали призначити цілодобову озброєну варту з поштарів та сторожів [21, арк. 8, 110]. Тому, жінки дійсно не відповідали реаліям служби. Міністерство пошти і телеграфів суворо визначило: жінок з посад сторожів-розсильних звільнити, а на їх місця призначити чоловіків, навіть з числа легкопоранених вояків [18, арк. 21]. З цього часу спостерігається значна кількість відмов жінкам, бажаючим вступити на посади поштарів та сторожів-розсильних [22, арк. 14].

Детальніше розглянемо кількісний та віковий склад, освітній рівень жіноцтва ОПТО (див. таблицю 1 [7, арк. 43, 99-100, 148] і таблицю 2 [23, арк. 46 і зв., 494, 501, 553-555,] – тут і далі підрахунки автора). Одразу

треба зазначити, що брак джерел не дає змогу прослідкувати статистичні дані в цілому по округу, тому порівняння здійснено за чотирма поштово-телеграфними конторами міст Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона та Севастополя за 1908 та 1917 роки.

Таблиця 1

Склад службовців поштово-телеграфних контор м. Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона, Севастополя (станом на 31 грудня 1908 р.)

	Кількість осіб	Кількість за віком				Кількість за віросповіданням					Кількість за освітою			
		Менше 21 років	Від 21 до 36 років	Від 36 до 50 років	Понад 50 років	Православні	Лютерани, реформатори	Католики	іншого		3 вищою	3 середньою	3 початковою	3 домашньою
									Християни	Нехристияни				
Начальники	4	-	-	3	1	2	1	-	1	-	2	-	2	-
Помічники	4	-	-	-	4	1	2	-	1	-	-	-	2	2
I розряд	8	-	-	5	3	5	2	-	1	-	-	-	5	3
II розряд	11	-	1	7	3	9	-	2	-	-	-	-	10	1
III розряд	25	-	7	15	3	19	4	1	1	-	-	5	20	-
Чоловіки	21	-	7	11	3	16	3	1	1	-	-	1	20	-
Жінки	4	-	-	4	-	3	1	-	-	-	-	4	-	-
IV розряд	47	-	34	9	4	42	4	1	-	-	-	8	37	2
Чоловіки	41	-	30	7	4	37	4	-	-	-	-	2	37	2
Жінки	6	-	4	2	-	5	-	1	-	-	-	6	-	-
V розряд	81	2	64	14	1	79	-	2	-	-	-	19	55	7
Чоловіки	61	-	46	14	1	59	-	2	-	-	-	-	54	7
Жінки	20	2	18	-	-	20	-	-	-	-	-	19	1	-
VI розряд	60	3	56	1	-	59	1	-	-	-	-	6	49	5
Чоловіки	39	2	36	1	-	38	1	-	-	-	-	-	36	3
Жінки	21	1	20	-	-	21	-	-	-	-	-	6	13	2
Ст. механіки	2	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	2	-
Мол. механіки	6	-	1	5	-	5	-	-	1	-	-	-	4	2
Доглядачі	11	-	5	6	-	11	-	-	-	-	-	-	11	-
Всього чиновників	259	5	168	66	20	233	15	6	5	-	2	38	197	22
В т.ч. жінок	51	3	42	6	-	49	1	1	-	-	-	35	14	2
Унтер офіцери	4	-	1	3	-	4	-	-	-	-	-	-	2	2
Поштарі	120	-	94	19	7	120	-	-	-	-	-	-	68	52
Сторожі-розсилльні	82	3	46	30	3	79	-	3	-	-	-	-	5	77
Всього нижчих службовців	206	3	141	52	10	203	-	3	-	-	-	-	75	131
Всього зв'язківців	465	8	309	118	30	436	15	9	5	-	2	38	272	153
В т.ч. жінок	51	3	42	6	-	49	1	1	-	-	-	35	14	2

Таблиця 2

Склад службовців поштово-телеграфних контор м. Єлизаветграда,
Миколаєва, Херсона, Севастополя
(станом на 1 січня 1918 р.)

	Кількість осіб	Кількість за віком				Кількість за віросповіданням					Кількість за освітою			
		Менше 21 років	Від 21 до 36 років	Від 36 до 50 років	Понад 50 років	Православні	Лютерани, реформатори	Католики	іншого		3 вищою	3 середньою	3 початковою	3 домашньою
									Християни	Нехристияни				
Начальники	4	-	-	2	2	4	-	-	-	-	-	2	1	1
Помічники	4	-	-	1	3	4	-	-	-	-	-	-	2	2
I розряд	16	-	-	5	11	14	2	-	-	-	-	1	14	1
II розряд	65	-	16	36	13	59	5	1	-	-	-	8	52	5
Чоловіки	58	-	14	31	13	54	4	-	-	-	-	1	52	5
Жінки	7	-	2	5	-	5	1	1	-	-	-	7	-	-
III розряд	79	-	37	37	5	76	1	2	-	-	-	21	42	16
Чоловіки	53	-	23	25	5	52	1	-	-	-	-	-	41	12
Жінки	26	-	14	12	-	24	-	2	-	-	-	21	1	4
IV розряд	122	3	99	19	1	112	3	6	-	1	-	33	52	37
Чоловіки	88	2	70	15	1	86	-	2	-	-	-	4	50	34
Жінки	34	1	29	4	-	26	3	4	-	1	-	29	2	3
V розряд	129	51	71	7	-	124	1	4	-	-	-	40	55	34
Чоловіки	69	33	33	3	-	68	-	1	-	-	-	-	41	28
Жінки	60	18	38	4	-	56	1	3	-	-	-	40	14	6
VI розряд	86	55	28	2	1	82	-	1	-	3	-	17	25	44
Чоловіки	61	38	20	2	1	58	-	1	-	2	-	1	16	44
Жінки	25	17	8	-	-	24	-	-	-	1	-	16	9	-
Ст. механіки	3	-	3	-	-	3	-	-	-	-	-	1	2	-
Мол. механіки	12	2	7	2	1	12	-	-	-	-	-	-	9	3
Доглядачі	18	3	12	2	1	17	-	1	-	-	-	-	13	5
Всього чиновників	538	114	273	113	38	507	12	15	-	4	-	123	267	148
В т.ч. жінок	152	36	91	25	-	135	5	10	-	2	-	113	26	13
Унтер офіцери	5	-	3	2	-	5	-	-	-	-	-	-	-	5
Поштарі	189	22	116	45	6	187	-	2	-	-	-	-	66	123
Чоловіки	166	20	95	45	6	164	-	2	-	-	-	-	57	109
Жінки	23	2	21	-	-	23	-	-	-	-	-	-	9	14
Сторожі-розсильні	134	42	64	24	4	130	1	3	-	-	-	-	26	108
Чоловіки	94	23	47	20	4	91	1	2	-	-	-	-	20	74
Жінки	40	19	17	4	-	39	-	1	-	-	-	-	6	34
Хлопчики	3	3	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
Всього нижчих службовців	331	67	183	71	10	325	1	5	-	-	-	-	92	239
В т.ч. жінок	63	21	38	4	-	62	-	1	-	-	-	-	15	48
Всього зв'язківців	869	181	456	184	48	832	13	20	-	4	-	123	359	387
В т.ч. жінок	215	57	129	29	-	197	5	11	-	2	-	113	41	61

Аналіз даних таблиць надає змогу спостерігати: особовий склад установ збільшився у 1,87 рази, жінок – у 4,22. У 1908 р. жіноцтво серед усіх зв'язківців становило 10,97%, на кінець 1917 р. – 24,74%. Загальна маса чиновників збільшилася у 2,08 рази, жінок-чиновників – у 2,98 рази (під чиновниками маються на увазі особи, які мали класний чин і перебували на державній службі [24, с. 4], для поштово-телеграфного відомства – це керівний склад установ, поштово-телеграфні чиновники I – VI розрядів, доглядачі та механіки). У відсотковому плані це виглядає наступним чином: у 1908 р. жінки-чиновники серед чиновництва склали – 19,69%, через дев'ять років – 28,25%. Жінки на посадах поштарів, сторожів-розсильних наприкінці 1917 р. серед нижчих службовців склали 19,03%.

Разом з тим, збільшення жінок-чиновників в установах породило проблему. Вони звільнювалися від нічних чергувань, тому чоловіки були змушені частіше заступати у ніч. Це викликало обурення у чоловічому середовищі, яке виступало за рівноправне розподілення службових обов'язків [25, арк. 98]. Тобто, поряд з розширенням можливостей вступу, пропорційно зростали й обов'язки слабкої статі.

Побільшало молодого жіноцтва серед чиновників, якщо у 1908 р. осіб до 21 року становило 5,88 %, від 21 до 36 років – 82,35 %, від 36 до 50 – 11,77% , на початок 1918 р. відповідно – 23,68%, 59,87% і 16,45%. Серед жінок нижчих службовців вікові категорії виглядали наступним чином: до 21 років – 33,33%, від 21 до 36 – 60,32%, від 36 до 50 років – 6,35%.

Поменшав відсотковий показник православних серед жінок-чиновників. Якщо у 1908 р. кількість православних серед жіноцтва становила 96,08%, лютеран і римо-католиків – по 1,96%, то через дев'ять років ситуація виглядала наступним чином: православні – 88,82%, лютерани – 3,29%, римо-католики – 6,58% та особи інших нехристиянських віросповідання – 1,31%. Серед жінок нижчих службовців православні склали 98,41%, римо-католики – 1,59%.

Цікавим є і розподіл жіноцтва по розрядах. У 1908 р. найвища серед жіноцтва посада III-го розряду – 7,84%, IV – 11,76%, наймасовіше представлені V – 39,21% та VI – 41,19%. Через дев'ять років спостерігаємо наступну ситуацію: найвищий розряд, якого досягали жінки, був II – 4,61%, III – 17,11%, IV – 22,37%, V – 39,47%, VI – 16,44%. Дану тенденцію можна пояснити Законом від 28 березня 1917 р. Згідно його положень передбачалося три хвили розширення штатів та підвищення усіх чиновників на розряд вище [26, арк. 17 і зв., 104]. Також можна відмітити і загальне зростання жінок-чиновників вищих розрядів за рахунок VI-го серед всієї маси чиновників. На кінець першого десятиріччя XX ст. серед чиновників жінки склали: III-го розряду – 1,54%, IV – 2,32%, V – 7,72%, VI – 8,11%; наприкінці другого десятиріччя: II – 1,3%, III – 4,83%, IV – 6,32%, V – 11,15%, VI – 4,65%.

Детальніше розглянемо освітній рівень чиновників. За час війни освітні вимоги до жінок були знижені. Не дивлячись на це, відсоток осіб жіночої

статі зі свідоцтвом середнього навчального закладу побільшало. Виглядає це так: у 1908 р. серед жіноцтва особи з середньою освітою склали 68,63%, з початковою – 27,45%, з домашньою – 3,92%, на початку 1918 р. відповідно – 74,34%, 17,11% і 8,55%. Для порівняння наведемо відсоткові дані освіти чоловіків-чиновників у 1908 р.: з вищою – 0,77%, з середньою – 1,16%, початковою – 90,35%, домашньою – 7,72%; на кінець 1917 р.: з середньою – 2,59%, початковою – 62,44%, домашньою – 34,97%.

Зростання відсотка жінок із середньою освітою пояснюється тим, що до війни заможні родини могли дозволити собі непрацюючу дружину. Освіта заможних жінок була скоріше справою престижу, самоствердження, а не засобом до існування. Затяжна війна негативно вплинула на добробут, без виключення, всього населення. Матеріальна скрута змусила жінок йти працювати. Вище згадувалося, що установи зв'язку потребували робітників, тому охоче приймали бажаючих.

Серед усіх чиновників жінки з середньою освітою у 1908 р. становили – 92,11%, початковою – 7,11%, домашньою – 9,09%. На кінець 1917 р. відповідно – 91,87%, 9,74% та 8,78%. Простежується незначне зменшення відсотка жіноцтва з середньою освітою серед всього загалу чиновництва, на фоні зростання кількості осіб із атестатом середньої освіти. Дане явище можна пояснити існуванням відстрочки чиновникам поштово-телеграфного відомства від призову у діючу армію [27, арк. 50]. Тому, існував відсоток чоловіків, які були зацікавлені в ухиленні від військової служби. Своє спасіння вони вбачали в установах зв'язку. Не дивлячись на все це, можна констатувати – жіноцтво до і під час війни було найосвіченішою масою поштово-телеграфного чиновництва.

Отже, Перша світова війна змусила відійти уряд російської держави від дискримінаційного курсу, щодо використання жіночої праці у державних установах, розширила можливості професійного влаштування жіноцтва на роботу. Не обминула дана тенденція і Головне управління, а згодом Міністерство пошти і телеграфів. Відходили у минуле переконання про суто чоловічу роботу. Жінок приймали на посади військових цензорів, службовців польових установ. По Одеському поштово-телеграфному округу зростання кількості жінок на декілька позицій випереджало збільшення особового складу установ. На кінець 1917 р. вони уже склали одну четверту від усіх поштово-телеграфних службовців округу. З'явилася можливість масово займати вищі посади. Поряд з тим, відгомін дискримінаційної політики спричинив факт, що жіноцтво, як до, так і під час війни, було найосвіченішим прошарком чиновництва. Все це дало змогу жінкам довести свою суспільну значимість.

Джерела та література

1. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). – Львів, Ін-ут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
2. Дніпропетровський поштамт - 100 років. Він зв'язує міста, поєднує людей / Замкова Т., Напханько О., Зеленчук та ін. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 104 с.

3. История развития средств связи на Харьковщине. Т. 2. Почта / С.И. Татарчук, В.Г. Гулян, В.И. Семенов и др. – Х.: Золотые страницы, 2003. – 412 с.
4. Почтово-телеграфный журнал. – 1910. - № 24. – С. 333 – 346.
5. Устав почтово-телеграфный (из Свода Законов Том III, часть 1). – СПб., 1914. – 63 с.
6. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 40.
7. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. – 307, Оп. 7, Спр. 91.
8. ДАХО. - Ф. 82, Оп.1, Спр. 255.
9. ДАХО. - Ф. 82, Оп.1, Спр. 256.
10. ДАХО. - Ф. 82, Оп.1, Спр. 269.
11. ДАОО. – Ф. 307, Оп. 7, Спр. 67.
12. ДАХО. - Ф. 82, Оп. 1, Спр. 334.
13. ДАХО. – Ф. 237, Оп. 1, Спр. 40.
14. ДАОО. – Ф. 308, Оп. 6, Спр. 29.
15. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 326.
16. Від гінця до Інтернету: Нариси з історії української пошти / Мухін В., Мороз В., Дюков П. та ін. – К.: Аспект, 2002. – 327 с.
17. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 404.
18. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 378.
19. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 438.
20. ДАОО. – Ф. 307, Оп. 7, Спр. 606.
21. ДАХО. – Ф-Р. 587, Оп.1, Спр. 1.
22. ДАХО. – Ф-Р. 798, Оп. 1, Спр. 2.
23. ДАОО. – Ф. 307, Оп. 7, Спр. 138.
24. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
25. ДАХО. – Ф-Р. 609, Оп.1, Спр. 5.
26. ДАХО. – Ф. 82, Оп.1, Спр. 377.
27. ДАХО. – Ф-Р. 580, Оп.1, Спр. 1.

Annotation

The position of female communication operators of the Odessa postal-telegraphic district in the years of the First World War is examined on the basis of archive materials. The principles of the governmental human resources policy are considered in accordance to the recruitment of women to the communication department. Quantitative, age and educational women staff content is compared with pre-war period.